

УДК 931/939 (37)

Михайло САЙКО

МОРСЬКА ПОЗИКА В АНТИЧНОСТІ

У статті розглянуті відомості про морську позик у в античній Греції і Римі. Проаналізована природа морської позики як кредитно-страхової операції, бо за її умовами і позичений капітал, і проценти на нього поверталися кредитору лише у разі вдалого повернення судна у порт призначення. Визначене призначення позики – для торгової подорожі та інших цілей. Розглянуті характерні риси морської позики: порядок визначення застави, зміст угоди морської позики, а також штрафні санкції за порушення умов контракту. Проаналізований порядок нарахування відсотків і визначені причини того, що норма відсотка за морською позикою була вища, ніж за іншими кредитними угодами.

Ключові слова: морська позика, страхування, античний Рим, Афіни.

Михаил САЙКО

МОРСКОЙ ЗАЕМ В АНТИЧНОСТИ

В статье рассмотрены сведения о морском займе в античной Греции и Риме. Проанализована природа морского займа как кредитно-страховой операции, потому что в соответствии с ее условиями и капитал, и проценты на него возвращались кредитору только в случае успешного возвращения корабля в порт. Определено назначение займа – для торгового путешествия и других целей. Рассмотрены характерные черты морского займа: порядок определения залога, содержание соглашения морского займа, а также штрафные санкции за нарушение условий контракта. Проанализирован порядок начисления процентов и определены причины более высокой нормы процента по морскому займу, чем по другим кредитным соглашениям.

Ключевые слова: морской заем, страхование, античный Рим, Афины.

Mikhailo SAYKO

THE MARITIME LOAN IN ANTIQUITY

In the article is considered the information's about the maritime loan in ancient Greece and Rome. Nature of maritime loan as the credit-insurance operation is analyzed, because in accordance with her conditions and the fixed assets and percents on them, to the creditor only in case of successful return of ship in port could be returned. The purposes of the loan were defined – for the travel trade and other purposes. The characteristic features of a maritime loan are considered: the procedure for determining pledge, the contents of the maritime loan agreement, as well as penalties for breach of contract. The orders of extra charge of percents are analyzed and reasons for the higher rate of interest on the maritime loan, than on other credit agreements.

Keywords: marine loan, insurance, ancient Rome and Athens.

Організація морської торгівлі було життєво важливою для більшості країн античності, а для деяких з них вона була основною умовою їх існування. Скажімо, Афіни класичного періоду просто перестали б існувати без постійного ввезення хліба і рабів, а розвинуте ремесло цього поліса не вижило би без заморських ринків збуту. Важко також уявити, як без морської торгівлі змогли б існувати величезні мегаполіси античного Риму: саме місто Рим, Антіохія, Олександрія тощо.

Однак без кредиту морська торгівля неможлива, бо мало знайдеться купців, у яких були б постійно вільні кошти для організації торгової подорожі. Тому для організації кредитування морської торгівлі в античності була винайдена специфічна форма кредиту – так звана «морська позика». Найхарактернішою її рисою було те, що ризик втрати судна і вантажу брав на себе кредитор, тобто, кажучи іншими словами, і позичений капітал, і проценти на нього поверталися кредитору лише у разі вдалого повернення судна у порт призначення. Будь-яка позика, яка не відповідала цій умові, не вважалася морською.

Дослідники античності не оминули своєю увагою цей феномен, причому, зважаючи на стан джерельної бази, основні зусилля були зосереджені на вивченні морської позики в стародавніх Афінах і античному Римі. Серед робіт, в яких тим чи іншим чином розглядається організація морського кредитування в Афінах, варто відзначити монументальне дослідження Августа Бока «Державний бюджет афінян», одна із глав якої присвячена кредиту [10], а також роботи Б. Бухеншютца [11], І. Кулішера [4] та Л. Глускіної [1]. Морська позика в Давній Греції розглядалася також у першому розділі роботи Генріха Зівекінга «Морська позика в Давньому світі» [17, с. 9-29]. У другому її розділі мова йде вже про морське кредитування в Давньому Римі [17, с. 30-48]. Морську позичку в Римі досліджували Герман Кляйншмідт [15] і Густав Біллетер [9], який присвятив вивченню морської позики по одній главі у четвертому [9, с. 242-254] і п'ятому розділах [9, с. 323-330] своєї капітальної монографії «Історія позичкового відсотка в греко-римський час до епохи Юстиніана». Характер морського відсотка проаналізував у своєму дослідженні «Вчення про відсоток у римському праві» відомий знавець римського права Філіпп Едвард Гушке [13]. Нарешті, варто згадати про роботи В. Бенеке [8] і В. Райхера, в яких автори обґрунтовано кваліфікували морську позичку не лише як позичкову, але й як страхову операцію [6].

Серед найважливіших джерел відзначимо судові промови Демосфена [2], давньоримські правові документи: Дигести [12], Кодекс Юстиніана [14], юридичні формули Юлія Павла [5], а також давньоримські написи [3].

Грунтуючись на висновках, почерпнутих в означених історичних дослідженнях, і залучивши дані з історичних джерел, у статті поставлене завдання розглянути феномен морської позики і визначити ті її особливості, які дозволили їй відіграти важливу роль в організації морської торгівлі.

Спочатку розглянемо морську позикау в Афінах. Переваги Афін як важливого центру торгівлі яскраво описав Ксенофонт. В Афінах зустрічаються купці з усіх кінців світу і тому тут можна як вигідно продати свої товари, так і придбати товари на будь-який смак, або вивезти найкращий, на його думку товар – афінську монету, бо її залюбки приймають у будь якій частині світу (Xen. Vect. III). В організації морської торгівлі Афін важливу роль відігравала морська позика. У більшості випадків ця позика надавалася на закупівлю товарів [10, с. 184], рідше – для купівлі судна (Dem. LVI, 3), ще рідше – на дорожні витрати чи фрахт судна [10, с. 184]. Морська позика могла надаватися і з некомерційною метою, зокрема, для виконання «трієрархії». Це почесна повинність багатих афінян споряджати і протягом року утримувати військовий корабель – трієру, що вимагало досить значних витрат. Так, у судовій промові «Проти Поліклета» описана історія позивача і довірителя Демосфена Аполодора, який позичив 15 мин у Архімеда і 800 драхм у Нікіппа для спорядження трієри. Позика була укладена у зв'язку з гострою необхідністю для походу до Візантія і Халкедона, жителі яких у зв'язку з голодом почали перехоплювати афінські кораблі, змушуючи їх розвантажувати зерно. З Афін до Візантія 3 дні шляху, позика була надана на 12,5% за умови вдалого повернення судна у порт (тобто, на умовах морської позики) (Dem. L, 17).

Морська позика надавалася під поручительство і заставу. Про випадки поручительства можемо довідатися із судової промови Демосфена «Проти Апатурія» (Dem. XXXIII, 7). Оратор повідомляє, що поручительство було чинним протягом року (Dem. XXXIII, 27). Заставою в угодах морської позики найчастіше використовувалися товари. Це було досить зручно, тому що кількість товарів, які вивозилися з Афін, могла бути підтверджена записами пентекостологів (збирачів «п'ятдесятої» – двохвідсоткового вивізного мита) (Dem. XXXIV, 7). З промов Демосфена відома застава хліба (Dem. XXXII, 4), вина (Dem. XXXIV, 6; Dem. XXXV, 10), засоленої риби (Dem. XXXV, 33) тощо. Досить часто як застава використовувалося судно позичальника (Dem. LVI, 3; Dem. XXXIII, 6); іноді судно разом з екіпажем, сформованим з рабів (Dem. XXXIII, 8). Так само гарантією позики могли бути і судно і товари (Dem. XXXV, 33). Так, у промові «Проти Зенотеміда» Демосфен повідомляє, що названий Зенотемід взяв гроші під заставу судна, бо був навклером (судновласником), а його компаньйон Прот взяв гроші під заставу хліба, бо той був емпором (купцем) [11, с. 487] (Dem. XXXII, 14).

Морська позика могла надаватися для плавання в один кінець (heteroploun) (Dem. LI, 20) або туди й назад (amphoteruploun) (Dem. XXXIV, 6; Dem. XXXV, 10). При поїзді в обидва кінці заставою вважалися товари, закуплені в порту призначення [10, с. 186; 11, с. 498]. Сума позики була, як правило, меншою, ніж сума застави (Dem. XXXII, 30; Dem. XXXIV, 6-7). При порушенні позичальником умов морської позики як застава розглядалося все майно боржника.

Позичальниками морської позики були купці і судновласники, кредиторами – будь-яка особа, яка мала гроші для того, щоб вкласти їх у справу (Dem. XXXIV, 6; Dem. XXXV, 32). У більшості випадків це була людина досвідчена, не новачок у морській торгівлі, такий, який описаний у промові Демосфена «Проти Апатурія»: «він... вже довгий час зайнятий у морській торгівлі і певний час сам пускає у морські подорожі, але вже сім років сам не плаває, а вкладає гроші в морські позики. Він... знайомий з більшістю мореплавців, а з деякими у нього... навіть близькі стосунки» (Dem. XXXIII, 4-5).

Але у більшості випадків для надання позики власники капіталів створювали пайові товариства. Про такі товариства Демосфен згадує у декількох промовах (Dem. XXXIII, 6; Dem. XXXV, 10; Dem. LVI). Купець, зазвичай, брав гроші не в одного власника капіталів, а в пайового товариства, у якому кожен із вкладників капіталу мав право на отримання прибутку відповідно до вкладеного капіталу. А, з другого боку, вкладник капіталу, який бажав розділити ризик і прибутки підприємства, вкладав гроші в декілька торгових подорожей, створюючи для кожної угоди відповідні товариства. Ця форма була прийнята для того, щоб збитки від невдалих операцій, які були неминучими в такій ризикованій справі, як морська торгівля, покривалися прибутками від вдало завершених операцій.

Розмір позичкового відсотка при морській позиці був значно вищим, ніж при звичайній угоді, що й зрозуміло, бо ризик втрати грошей був для кредитора значно більшим, ніж звичайно. Для того, щоб оцінити обсяги цього перевищення, необхідно коротко визначити звичайну норму відсотка в еллінських полісах, тим більше, що джерела античного часу донесли до нас немало свідочств про позичкові угоди. Умови цих угод були різними, але серед них можна виділити два основних типи. В умовах першого типу мова йде про кількість оболов, які необхідно було сплачувати з кожної мими позиченого капіталу щомісячно як плату за позичені гроші. Так, якщо в угоді мова йде про суму в 4 оболі, це означає домовленість про сплату 4 оболов з мими щомісячно [10, с. 173]. Легко підрахувати річний відсоток: $4 \text{ оболі} \times 12 = 48 \text{ оболов} = 8 \text{ драхм із мими}$, тобто 8% річних. В угодах зустрічається відсоток у 5 оболов (10%) [10, с. 173; 11, с. 498], драхму (12%), 8 оболов (12%), 9 оболов (18%), навіть 2 і 3 драхми (24% і 36% річних, відповідно). Платежі за такого роду угодами здійснювалися щомісячно. В інших угодах мова йде про частку капіталу, яку треба було вносити як відсоток щорічно. В угодах мова йшла про десяту, восьму, шосту, п'яту частину, навіть про третину капіталу (відповідно 10%, 12,5%, $16 \frac{1}{3}\%$, 20%, $33 \frac{1}{3}$ капіталу). Виплата процентів за цими позиками здійснювалася щорічно, хоча зафіксовані випадки щопіврічних і щоквартальних внесків.

Найбільш розповсюдженою нормою позичкового відсотка було 12% річних [1, с. 81; 10, с. 164; 11, с. 498]. Про 12% річних веде мову Демосфен

у промовах «Проти Афоба» (Dem. XXVII, 9) і «Проти Пантенета» (Dem. XXXVII, 5). Однак той же Демосфен у промові «Проти Нікострата» веде мову про позикау під 16%, яку надав Нікострату довіритель Демосфена Аполлор (Dem. LIII, 13). Відомі також позики під 18% [1, с. 81] і 20% [10, с. 173]. Однак це ще не межа. Відомі ставки у 24% [11, с. 498], 30% [11, с. 485]. А Теофраст у «Характерах» повідомляє про 36% річних (Theophr. Char. VI, 9), хоча у цьому випадку не виключена поетична гіпербола. Взагалі, позичковий відсоток у грецьких полісах офіційно не обмежувався і встановлювався таким, про який домовилися сторони угоди [11, с. 496]. Це було викликано нестачею капіталів, а також відсутністю інших грошових засобів, крім дзвінкої монети – векселів, банкнот тощо.

Для морських відсотків існував спеціальний термін «*naulikoi tokoi*» – морські відсотки [1, с. 82]. При наданні морської позики розмір відсотка залежав від часу, на який надавалася позика, від того, наскільки віддаленими були пункти призначення, наскільки небезпечним обіцяло бути плавання внаслідок очікуваних штормів, мілин, ворожих флотів, морських розбійників тощо. Для подорожей в один бік відсоток, як правило, був меншим, ніж на подорож у обидва кінці, бо безпека і час подорожі у першому випадку були меншими [10, с. 187].

Так, за три дні подорожі з Візантія до Афін кредитор отримав 10% позиченого капіталу [10, с. 173]. У згадуваній вище промові «Проти Поліклета» мова йде про $12\frac{1}{2}$ % з половиною відсотків (Dem. L, 17). Відомі випадки отримання морської позики під $16\frac{2}{3}$ % і 20% [10, с. 173]. Наведені норми відсоткової ставки не вражають своїми розмірами і здаються незначними. Але варто взяти до уваги те, що мова йде не про річний відсоток, бо проценти за морською позикою нараховувалася відповідно до часу, потрібного для плавання. В описаних випадках мова йде про термін у декілька днів чи декілька тижнів. Для більш тривалих подорожей процентна ставка зростала. Так, у промові «Проти Лакріта» Демосфен описує морську позикау, надану для торгової подорожі з Афіні до Боспору і назад. В угоді визначалося: якщо позичальники встигнуть вийти з Понту у Мармурове море до сходу Арктура (тобто, до середини вересня – початку осінніх штормів), процентна ставка буде складати 22,5%, якщо ж не встигнуть, тоді – 30% (таким чином кредитори намагалися спонукати позичальників вчасно закінчити подорож, щоб не ризикувати судном) (Dem. XXXV, 10). Взагалі, при морській позиці як звичайний відсоток часто згадується п'ята чи третя частина [10, с. 192].

На відміну від іншого роду позик, які надавалися під гарантію нерухомості, цінних предметів або засновувалися на взаємній довірі, яка підкріплювалася, про всяк випадок, присутністю при угоді свідків, морські позики оформлялися письмовою угодою (*syngraphe*). Сінграфі викладався в третій особі (такий-то взяв у такого-то таку-то суму) і складався в присутності свідків, які підписували документ після кредитора і боржника [11, с. 482; 17, с. 29].

В угоді визначався термін, на який надавалася позика, а також ті населені пункти і країна, яка була визначена кінцевим пунктом подорожі. У більшості випадків також обумовлювався і маршрут руху судна, причому у разі його порушення передбачалися штрафні санкції.

Для поїздки в один кінець у грамоті вказувалося точне місце повернення позики капіталу і відсотків, причому у призначений пункт повинні були прибути сам кредитор чи його посланець (Dem. XXXV, 27).

У промові «Проти Лакріта» умови морської позики конкретизовані. Позичальники, які мали здійснити подорож з Афін до Боспору і назад, вказали як заставу вино, закуплене для доставки в Пантікапей, причому обумовлювалося, що під цю заставу вони не можуть брати позику у іншої особи (Dem. XXXV, 11). Весь вантаж, закуплений у Понті, за винятком тих товарів, які могли бути викинутими за борт внаслідок загального рішення всіх тих, хто подорожував на судні, а також усього того, що доведеться залишити ворогам, позичальники зобов'язувалися доставити в Афіни і передати у розпорядження кредиторів. З дозволу останніх, вони повинні були почати продаж цих товарів, щоби протягом 20 днів розрахуватися за позику. Після виплати належних кредиторам грошей угода вважалася виконаною (Dem. XXXV, 11).

В угодах визначалися також санкції за порушення умов контракту. Так, у промові «Проти Діонісідора» Демосфен повідомив умову, що якщо боржник вчасно не повертав грошей або не сплачував за відсотками, він був зобов'язаний сплатити подвійну суму боргу (Dem. LVI, 38). У промові «Проти Форміона» наведена угода морської позики, у відповідності з якою позичальник взяв 2000 драхм під 30% і мав повернути 2600 драхм. Оскільки він не закупив товари, то він, відповідно до контракту, повинен був сплатити 5000 драхм (Dem. XXXIV, 33). Якщо ж позичальник не повертав гроші у вказаний термін, то кредитору надавалося право забрати собі заставу і продати її за відповідною ціною. Якщо після цього грошей виявиться менше порівняно із сумою, яка належить кредитору у відповідності з угодою, то кредитор мав право забрати іншу власність позичальника. Так, у промові «Проти Лакріта» Демосфен навів текст угоди морської позики: «Якщо ж вони не повернуть гроші у вказаний термін, то кредиторам надається право... продати заставу за підходящою ціною; і якщо після цього грошей виявиться менше порівняно із сумою, яка належить кредиторам відповідно до угоди, то кредитори можуть стягнути з Артемона і Аполлора (позичальників. – Авт.) всю їх власність на суші і на морі і скрізь, де би вона не була» (Dem. XXXV, 12).

Угоди укладалися в присутності свідків. Якщо надавалася сума до 1000 драхм, свідків мало бути троє, якщо ж більше – не менше п'яти. Свідки підтверджували факт існування письмового акта і передачі його на збереження. Демосфен у промові «Проти Лакріта» наводить зміст показів свідків: «Ісопел, Теодот, Харин, син Епіхара з дему Левконоя, Форміон, син Ктесифонта з дему Пірей, Кефісодот з Беотії, Геліодор з дему Піт

свідчать, що вони були присутні при наданні позики Андроклом Аполлону і Артемону в сумі три тисячі драхм і знають, що договір був зданий на збереження Архедоміду з дему Анагірунт» (Dem. XXXV, 14). Відсутність свідків означала, що угода не була укладена.

Угода морської позики при свідках скріплювалася підписами сторін і опечатувалася (Dem. XXXIII, 36), а потім передавалася на збереження довірєній особі, яка, у свою чергу, давала про це розписку. У згаданій вище промові Демосфен навів текст такої розписки: «Архедомід, син Архедаманта, свідчить, що Андрокл з дему Сфетт, Навсікрат з Кариста, Артемон і Аполлотор фаселіти здали йому на збереження письмову угоду і що ця угода й нині зберігається в нього» (Dem. XXXV, 14). При погашенні зобов'язання письмовий договір знищувався також у присутності сторін і свідків (Dem. XXXIV, 31).

Оскільки в той час не існувало практики нотаріального засвідчення документів, вони часто піддавалися фальсифікації [11, с. 84]. Так, у промові «Проти Апатурія» Демосфен зауважив, що зберігач угоди Арістокл, змовившись з Апатурієм, повідомив, що в раба, якому він передав угоду, цей документ пропав, коли раб заснув (Dem. XXXIII, 18). Тому для зберігання угод залучалися давньогрецькі банкіри – трапезити, які за характером своєї діяльності повинні були дотримуватися об'єктивності і дорожити своєю репутацією в діловому світі. Так, Демосфен повідомив про те, що угоду морської позики передали на збереження трапезиту Кітту (Dem. XXXIV, 6).

Ясно, що кредитування морської торгівлі було пов'язане з дуже великим ризиком. Технічні умови плавання були в античності вкрай примітивними. Античні моряки плавали, дотримуючись берегової лінії, і зовсім не вміли вести кораблі у відкритому морі. Під час шторму, судна, зазвичай, витягували на берег, перечекуючи негоду. А береги кишили піратами, починаючи з узбережжя Фракії в Чорному морі і до берегів Іберії (Іспанії) у західному Середземномор'ї. Так, Страбон описує піратів у Криму (Strab. VII, IV, 2), у східному Чорномор'ї (Strab. XI, II, 12), на Криті і в Тірренському морі (Strab. X, IV, 9), в Кампанії (Strab. XIV, I, 32). Про піратів вели мову й інші античні автори [16, с. 235-251].

Часто судна зазнавали катастроф, у яких гинули і судно, і товар (Dem. XXXIV, 10). Іноді причиною несплати позики була несприятлива ринкова ситуація. Так, купець Форміон, що привіз вантаж парфумів з Афін до Боспорського царства, не зміг його там продати, бо у зв'язку з війною між царем Перисадом і скіфами на ринку не було попиту на такий специфічний товар. Це зразу ж поставило його перед проблемою пошуку коштів для розрахунку з кредиторами й закупівлі товарів для зворотного рейсу до Афін (Dem. XXXIV, 8).

Джерела повідомляють також про випадки свідомого шахрайства з боку позичальників. Хоч морські позики надавалися під заставу вантажу або корабля, можливості для зловживань з боку купців і власників

суден були досить великими. Якщо позика надавалася для плавання в обидва кінці (з Афіні і назад), то кредитор у кращому випадку міг перевірити, чи завантажена в Афінах на корабель достатня кількість товарів, щоб гарантувати суму боргу. Але часто він був безсилим зробити це в порту призначення. Тому іноді кредитор особисто супроводжував позичальника у торговій подорожі [11, с. 488] або посилав з ним своєю довіреною особою, якою, зазвичай, був раб чи вільновідпущеник позичальника (Dem. XXXIV, 8). Однак таку операцію міг здійснити далеко не кожний і тому випадків шахрайства було багато.

Характерні порушення зафіксовані у так званих «торгових» промовах Демосфена. Іноді товари закуповувалися у меншій кількості, ніж це було обумовлено угодою. Так, у промові «Проти Лакріта» Демосфен вів мову про те, що позичальники, взявши 30 мин під заставу 3 тисяч амфор вина, закупили лише 450 амфор, а гроші витратили на інші цілі (Dem. XXXV, 19). Важко було запобігти й такій формі ошуканства, коли купець, позичивши гроші під свій вантаж у одного кредитора, повторював цю ж саму оборудку з іншими, зрозуміло, без відома обох. Внаслідок цього сума боргу виявлялася більшою, ніж гарантія [1, с. 79]. Так, у промові «Проти Форміона», приписаній Демосфену, описана ситуація, коли купець Форміон узяв 20 мин у Хризиппа і під ту ж саму заставу – 45 мин у фінікіянина Теодора й 10 мин у судовласника Лампіда (Dem. XXXIV, 6-7).

Найменша невдача під час подорожі, будь-яка аварія з кораблем могла використовуватися як привід до звільнення від своїх обов'язків перед кредитором. Траплялися навіть випадки, коли судовласники йшли на явний злочин, зокрема, коли купець злісно топив корабель, щоб під цим приводом звільнитися від своїх обов'язків. Таку махінацію описав Демосфен у промові «Проти Зенотеміда». Купці Гегестрат і Зенотемід взяли гроші під закупівлю хліба в Сиракузах, зобов'язавшись доставити хліб із Сицилії в Афіни, але хліба не закупили, а вирішили затопити корабель. Вийшовши із Сиракуз, вночі Гегестрат намагався пробити дірку в днищі судна. Але пасажери йому завадили, і Гегестрат, втікаючи втопився (Dem. XXXII, 2-3).

Інший випадок описаний у промові «Проти Діонісідора». Суть справи така. Дарій і Памфіл надали Діонісідору позики в три тисячі драхм для подорожі в Єгипет за хлібом і назад в Афіни під заставу судна. Відсотки Діонісідор зобов'язався сплатити по прибутті в Афіни. Діонісідор, який отримав позику, залишився в Афінах, а з кораблем відплив його компаньйон Парменіск. Останній, замість того, щоб доставити хліб в Афіни, здійснив декілька рейсів з хлібом з Єгипту на Родос, користуючись тим, що морське сполучення Єгипту з Родосом продовжується протягом усього року, тоді як навігація в Афіни на зимові місяці припинялась. Кредитори звернули увагу суду на дві обставини. По-перше, замість однієї торгової подорожі позичальник здійснив декілька і тому кредитори вимагали виплати подвійного капіталу позики з відсотками (Dem. LVI).

По-друге, афінським купцям було заборонено доставляти хліб у будь-яке інше місто, крім Афін. Цей закон Демосфен навів у промові «Проти Лакрїта»: «Нікому з афінян і метеків, що живуть в Афїнах... не дозволяється надавати гроші під судно, яке не доставляло би хліб в Афїни (тобто, не надавати гроші на судно, яке доставляло би хліб в інше місце). Якщо ж хтось, всупереч цій вказівці, дасть позику, то... нехай у нього не буде права звертатися до суду щодо грошей, які він дав на перевезення хліба в інше місце» (Dem. XXXV, 50-51).

Зрозуміло, що прямий обман з боку купців і судовласників, що брали кредит, не був широко розповсюдженим. Купці потребували обігових коштів, звичайно, заходили в ті ж самі порти і, викриті одного разу в свідомому шахрайстві, могли бути позбавлені кредиту в майбутньому. До того ж, інтереси кредиторів, пов'язаних з морською торгівлею всіляко захищало й афінське законодавство. У судових промовах постійно підкреслювалося, що афінська держава кровно зацікавлена в захисті прав кредиторів, бо від них залежить процвітання торгівлі й продовольче постачання Аттики [11, с. 486].

Закон визначав, що у разі порушення умов морської позики суперечки між сторонами у морській позиції розглядалися колегією фесмофетів (фесмофети – шість із дев'яти архонтів, які відали тими судовими справами, що не входили до юрисдикції інших архонтів та інших судових органів). Причому, відповідно до закону, афінський суд був зобов'язаний брати до розгляду позови щодо торгових справ при зобов'язуючих угодах – як укладених в Афїнах, так і укладених в інших портах для плавання за курсом на Афїни (Dem. XXXIV, 42).

З позовом міг звернутися як кредитор – у тому випадку, якщо позичальник, посилаючись на об'єктивні обставини, відмовлявся сплачувати борг, так і позичальник, який вважав, що його змушують сплачувати борг неправомірно. Якщо винним вважався позичальник, то фесмофети виносили вирок, відповідно до якого той ув'язнювався до того часу, поки не сплачував суми заборгованого [11, с. 529]. Під час навігації – з місяця муніхіон (кінець квітня – початок травня) по боедроміон (вересень-жовтень) позови за морською позикою повинні були розглядатися протягом місяця, для того щоб сторони, досягнувши правосуддя, змогли відпливти (Dem. XXXIII, 23).

Не менше значення, ніж у Греції, відігравала морська позика в Римі. Без кредиту навряд чи можливо було організувати продовольче забезпечення величезних мегаполісів: Рима, Олександрії, Антіохії та інших. Порядок надання морської позики був запозичений у готовому вигляді у греків, власне, еллінські купці і банкіри й були першими кредиторами і позичальниками. На жаль, для вивчення кредитних відносин у Римі ми не маємо таких чудових джерел, як промови грецьких ораторів, однак є відомості щодо правової регламентації морської позики, наведені в давньоримських юридичних документах: Дигестах, Кодексі Юстиніана та інших.

Характер цієї позики роз'яснив Геренній Модестін: «Морською позикою є позика, яку везуть за море, якщо ж гроші споживаються на місці, позика не вважається морською» («Traiecticia ea pecunia est quae trans mare vehitur: ceterum si eodem loci consumatur, non erit traiecticia») (Dig. XXII, II, 1). Найхарактернішою рисою морської позики було те, що ризик втрати судна і вантажу брав на себе кредитор – за висловом Модестіна, «при морській позиці ризик покладається на кредитора з моменту відшліття судна» («in nautica pecunia ex eo die periculum spectat creditorem, ex quo navem navigare conveniat») (Dig. XXII, II, 3). Іншими словами, і позичений капітал, і відсотки на нього поверталися кредитору лише у випадку вдалого повернення судна у порт призначення, тобто, так само, як і в Греції. Однак у разі будь-якого порушення контракту з боку позичальника всі ризики переходили вже на цього останнього (Dig. XXII, II, 4 pr.).

Морська позика надавалася на фрахт судна, закупівлю товарів, іноді на дорожні витрати тощо. Цікаво дослідити договір морської позики, наведений в «Дигестах». Хоча це не реальний договір, а правовий казус, який придумав Квінт Цервдій Сцевола, однак зрозуміло, що в основі цього уривку – реальні договори. Зміст договору такий: Каллімах уклав договір позики зі Стіхом, рабом і одночасно торговим агентом Сея у місті Беріт (Бейрут) у провінції Сирія (Callimachus mutuam pecuniam nauticam accepit a Sticho servo Seii in provincia Syria civitate Beryto). Визначалося, що угода була укладена для здійснення морської подорожі на термін 200 днів (dies ducentos). Згідно з умовами позики, Каллімах мав закупити в Беріті товари і відправитися з ними в Брундізій (Brentesium), де після продажу сирійських товарів закупити нові товари у цьому італійському порту і не пізніше вересневих ід (idus septembres) відправитися у зворотну подорож до Беріта. У Беріті ж після продажу означених товарів позичальник мав розрахуватися з кредитором. Позику гарантувалася поручительством (pignoriibus), а також іпотекою (hypothecis), яка розглядалася як товари, закуплені в Беріті, а після їх продажу – ті, що мали бути закуплені у Брундізії. Каллімаха мав супроводжувати інший раб кредитора Сея – Ерос. У разі порушення умов позики кредитор мав право забрати товари собі. В угоді було також обумовлено, що якщо, прибувши в Брундізій, Каллімах не закупить там товару, він повинен повернути всю суму боргу разом із відсотками так, ніби обидва рейси (туди й назад) були завершені (Dig. XLV, I, 122, § 1).

З цього тексту випливає висновок, що морська позика в Римі була абсолютно подібною еллінській. Так само, як і в Греції, позику могла надаватися для подорожі як в один, так і в обидва кінці. Як застава, розглядався товар, закуплений у порту відправлення, а при подорожі у зворотний бік – товар, придбаний у пункті призначення. В угоді позики визначався час і маршрут торгової подорожі. Передбачалася можливість порушення умов контракту і визначалися штрафні санкції. Позичальник уклав договір позики зі Стіхом, рабом Сея, а його самого в торгівій по-

дорожі супроводжував інший раб Сея – Ерос. Раби, зазвичай, могли здійснювати комерційні операції від імені господаря. Норма, яка передбачала цю можливість, уміщена в «Дигестах» [Dig. II, 13, 4, § 3].

Відсоткова ставка за морською позикою суттєво перевищувала звичайну норму позичкової ставки. На відміну від Греції, в Римі була встановлена офіційна норма відсотка (*usurae legitimate*) [7, с. 49]. Вона складала 1% з капіталу на місяць, або 12% річних і носила назву «сота» (*centesimae* – центезима). Цю норму згадав Папініан, який навів приклад стягнення «за кожних 30 днів з кожних 100 денаріїв по денарію» («*in dies triginta inque denarios centos denarios*») (Dig, XII, I, 40). Відомий юрист Юлій Павел, який жив у III ст., навів норму закону, у відповідності з якою, гроші, сплачені у розмірі понад 12% річних, підлягають поверненню або зменшують капітал, наданий у позичку [5, с. 179]. Про стягнення центезими мова йде і в боргових розписках, що збереглися з II ст. [3, с. 200].

Для «морської позички» був встановлений «морський відсоток» (*fenus nauticum*). Розмір морського відсотка, як і у Греції, залежав від часу, на який надавалася позика, від того, наскільки віддаленими були пункти призначення, наскільки небезпечним обіцяло бути плавання внаслідок очікуваних штормів, мілин, ворожих флотів, морських розбійників тощо. Для подорожей в один бік відсоток, як правило, був меншим, ніж на подорож у обидва кінці, бо небезпека і час подорожі у першому випадку були меншими. Розмір морського відсотка, за повідомленням Зівекінга, міг складати 24%, тобто подвійну центезиму (24%) [17, с. 42]. Кляйншмітт веде мову про 30-36% [15, с. 9]. Загалом же максимальна норма позичкового відсотка в епоху ранньої імперії не обмежувалася. Згадуваний уже Юлій Павел наводить цю норму у «Сентенціях»: «За позичку, надану для мореплавства, внаслідок ризику кредитора під час плавання судна, можна стягувати необмежені відсотки» [5, с. 179].

Становище дещо змінилося в епоху Юстиніана (527-565). У відповідності з указом 528 р., максимальною нормою відсотка було встановлено 8% річних (*bessum centesimae*), причому таку норму відсотка мали право стягувати і, відповідно сплачувати, лише ті, хто займався торгівлею і ремеслом («які мають ергастерії або ведуть яку-небудь законну торгівлю» – «*illos vero, qui ergasteriis praesunt vel aliquam licitam negotiationem gerunt, usque ad bessum centesimae*»). Якщо ж кредитором був державний службовець, він не міг брати більше 6%. Для сенаторів встановлювалася норма 4% (*Cod. Just., IV, XXXII, 26, § 2*). Для морської позички була встановлена максимальна норма відсотка, яка складала 12% (*Cod. Just., IV, 32, 26, § 2*).

Для зменшення ризику втрати грошей кредитори, так само як і в Греції, могли створювати кредитне товариство, кожний із членів якого мав свою частку в декількох угодах позички і у разі загибелі судна позичальника втрати кредитора компенсувалися за рахунок інших позичальників. З відомих римлян членом такого товариства був Катон Старший [15,

с. 20]. Плутарх, описуючи його життя, відзначав: «Займався він і лихварством, і до того ж наймерзотнішим його видом: позичанням грошей під заморську торгівлю... Він засновував співтовариство і запрошував бажаючих вступити до нього. Коли їх набиралося п'ятдесят чоловік і стільки ж суден, Катон, за посередництвом вільновідпущеника Квінктіона (який вів справу із боржниками й разом із ними відправлявся у плавання), брав собі одну частку з п'ятдесяти. Так, ризикуючи лише незначною частиною цілого, він отримував величезні прибутки (Plut. Cato major, 21).

Варто сказати, що вироблена форма морської позики знадобилася і в операціях, не пов'язаних з морською торгівлею. Так, практикувалися випадки надання позики під підвищений відсоток рибалкам для придбання риболовних знарядь з умовою повернення позики у разі вдалої риболовлі. Атлегу надавалася позика для відповідного харчування і тренування з умовою її повернення у разі перемоги у змаганнях [6, с. 66].

На закінчення, декілька слів про особливу природу морської позики. Як неодноразово наголошувалося в нашій роботі, найхарактернішою рисою морської позики було те, що ризик втрати судна і вантажу брав на себе кредитор, тобто, інакше кажучи, і позичений капітал і відсотки на нього поверталися кредитору лише у разі вдалого повернення судна у порт призначення. Таким чином, позичальник немовби страхувався кредитором від морських небезпек, за що й сплачував йому більш високий, ніж за звичайною позикою, відсоток.

Це й наштовхнуло дослідників зробити висновок, що морська позика носила не лише кредитний, але й страховий характер. У морській позиці легко виділити страхові елементи: а) страховий ризик; б) страховий термін; в) винагороду за несення ризику (страхову премію); г) відшкодування по прийнятому ризику (страхова винагорода).

Страховий ризик у договорі морської позики не потребує особливих пояснень. Це ризик загибелі судна з вантажем; у цьому випадку позичальник вільний від свого боргу й, відповідно, кредитор втрачає наданий у позику капітал. Що стосується другого елементу страхування – страхового терміну, то, як видно із наведених угод, в інституті морської позики суворо визначені і початковий, і кінцевий моменти періоду несення ризику кредитором. Без особливих зусиль у позиці можна знайти елементи страхової премії. Як вказувалося вище, відсотки, що сплачувалися за морською позикою, значно перевищували звичайний позичковий відсоток. У складі цих підвищених, порівняно зі звичайними, відсотків за морською позикою можна виділити дві різні частини: винагороду за користування капіталом і винагороду за ризик кредитора. Ця остання сума і є своєрідною формою страхової премії. Що стосується страхової винагороди, то вона містилася у відмові від вимагання сплати за позикою. Однак, на відміну від звичайного страхування, страхова винагорода виражається тут не в позитивній, а в негативній формі: не у формі надання коштів, а у формі відмови від стягування боргу.

Справа морського страхування була досить ризикованою. Вище описані проблеми, з якими зустрічалися трапезити, що займалися морським страхуванням в Афінах, – поряд з природним ризиком від загибелі судна від морської стихії і піратів, від чого, власне, і страхувались судновласники, існували ризики, пов'язані з нечесністю останніх – від отримання кредиту від декількох трапез до злісного знищення судна з метою неповернення позики. З аналогічними проблемами зустрічалися й римські банкіри.

Проте збитки, що ніс позичальник і які, у відповідності з угодою, перекладалися на кредитора, не лишалися на цьому останньому, оскільки він для компенсації таких збитків отримував у складі процентних платежів спеціальні внески від інших своїх клієнтів, і вказані збитки, у кінцевому підсумку, розподілялися між ними. Таким чином, у даному випадку, в тісному переплетінні з відносинами позичкового кредиту, існувала й характерна для страхування форма розподілу майнових втрат і навіть акумуляція страхового фонду за рахунок позичальників, які благополучно завершили свої торгіві подорожі.

Отже, в роботі вдалося з'ясувати найбільш характерні риси морського кредитування в античній Греції і Римі. Морською вважалася лише та позика, за якою і позичений капітал, і відсотки на нього поверталися кредитору лише у випадку разі повернення судна у порт призначення. Морська позика надавалася на фрахт судна, закупівлю товарів, іноді на дорожні витрати тощо. Як у Греції, так і у Римі позика могла надаватися для подорожі як в один, так і в обидва кінці. Кредит міг надаватися під поручительство і заставу, причому заставою розглядався товар, закуплений у порту відправлення, а при подорожі у зворотний бік – товар, придбаний у пункті призначення. В угоді позики визначався час і маршрут торгової подорожі, передбачалася можливість порушення умов контракту і визначалися штрафні санкції. Для надання позики власники капіталів створювали пайові товариства. Розмір позичкового відсотка при морській позиці був значно вищим, ніж при звичайній угоді, що й зрозуміло, бо ризик втрати грошей був для кредитора значно більшим, ніж звичайно. Відсотки за морською позикою були не річними, а нараховувалися відповідно до часу, потрібного для плавання. Розмір відсотка залежав від того, наскільки віддаленими були пункти призначення, наскільки небезпечним обіцяло бути плавання внаслідок очікуваних штормів, мілін, ворожих флотів, морських розбійників тощо. Для подорожей в один бік відсоток, як правило, був меншим, ніж на подорож у обидва кінці, бо небезпека і час подорожі у першому випадку були меншими.

Морська позика могла надаватися і в операціях, не пов'язаних з морською торгівлею. Зокрема, в документах описана позика, що надавалася в Афінах для виконання «трієріхії» – почесної повинності багатих афінян споряджати і протягом року утримувати військовий корабель – трієру. В Римі практикувалися випадки надання грошей на умовах морської

позики рибалкам для придбання риболовних знарядь з умовою повернення позики у разі вдалої риболовлі та в інших випадках.

Як вдалося з'ясувати в ході дослідження, морська позика носила не лише кредитний, але й страховий характер. У ній легко виділити основні страхові елементи: страховий ризик, страховий термін, страхову премію і страхову винагороду. Саме завдяки своєму страховому характеру морська позика й відіграла важливу роль у розвитку морської торгівлі в античності. Вона була винайдена фінікійцями і від них перейшла до давніх греків, а від цих останніх – до римлян. Римське право удосконалило її правову форму, а римське володіння розповсюдило його дію на все коло земель Середземноморського басейну, на весь підпорядкований Давньому Римові світ.

Джерела та література. 1. Глускина Л. М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н.э. / Л. М. Глускина. – Л. : ЛГПИ, 1975. – 178 с. 2. Демосфен. Речи : В 3 т. / Отв. Ред. Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов / Демосфен. – М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. I. – 608 с. ; М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. II. – 544 с. ; М. : Памятники исторической мысли, 1995. – Т. III. – 624 с. 3. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи / подбор., пер. и коммент. Е. Н. Штаерман // ВДИ – 1956. – № 2. – С. 187-232. 4. Кулишер И. М. Очерк экономической истории Древней Греции / И. Кулишер. – Ленинград : Книгоиздательство «Сеятель» Е. Высоцкого, 1925 – 239 с. 5. Павел Юлий. Пять книг сенатей к сыну // ВДИ. – 1971. – № 1. – С. 169 – 200. 6. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования / В. Райхер. – М-Л. : Издательство АН СССР, 1947. – 282 с. 7. Сайко М. М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: процентна ставка в царський період і епоху республіки / М. Сайко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Прут, 2009. – Том 2 (28). – С. 36-52. 8. Benecke Wilhelm. System des See-Assekuranz- und Bodmerei- Wesens. Zweiter Band / W. Benecke. – Hamburg, 1852. – 980 + 128 s. 9. Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / G. Billeter. – Leipzig : Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1898. – XII + 381 s. 10. Böckh August. Die Staatshaushaltung der Athener. Zweite Aufgabe. Erster Band. : Buch. 1-4 / A. Böckh. – Berlin : Bei G. Reimer, 1851. – XX + 792 s. 11. Büchenschutz B. Besitz und Erwerb im Griechischen Alterthumer / B. Büchenschutz. – Halle : Verlags der Buchhandlung des Waisenhauses, 1869. – 614 s. 12. Digestae Justiniani Augusti [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/iustinian/digest>]. Access – November 21, 2009. 13. Huschke Ph. E. Die Lehre des Römischen Rechts vom Darlehn und den dazu gehörigen Materien / P. Huschke. – Stuttgart : Verlag von Ferdinand Enke, 1882. – 244 s. 14. Justiniani Augusti codex [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/iustinian/codex>]. Access – November 21, 2009. 15. Kleinschmidt Hermann. Das Foenus Nauticum und dessen Bedeutung im römischen Rechte / H. Kleinschmidt. – Heidelberg : Buchdruckerei J. Hörning, 1878. – 56 s. 16. Koster August. Des Antike Seewesen. Erste Auflage / A. Koster. – Berlin, 1923. – 254 s. 17. Sieveking Heinrich. Das Seedarlehen des Altertums. – Leipzig : Verlag von Veit and C°, 1893. – 48 s.